

ОЛЕКСАНДР ПОТЕБНЯ: СУЧАСНА РЕЦЕПЦІЯ

Світлана Єрмоленко

ЕСТЕТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ О. О. ПОТЕБНІ І СУЧАСНА СТИЛІСТИКА

Естетична концепція О. О. Потебні як невіддільна частина його теорії словесності ґрунтується на філософському осмисленні автором евристичної функції мови. Пор. часто цитоване дослідниками висловлення автора: «Мова це засіб не висловлювати готову думку, а створювати її». Зміст цього твердження, підкреслення зв'язку мови і думки повторюється в багатьох текстах Потебні, зокрема і в праці «Думка і мова»: «Мова – це засіб передавати не так істину вже готову, як відкривати досі невідому; щодо того, хто пізнає, – мова щось об'єктивне, щодо пізнаваного світу – суб'єктивне» (Потебня А. А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 59; далі – Мысль); «Сила людської думки не в тому, що слово викликає в свідомості колишні сприймання (це можливо і без слів), а в тому, що саме воно змушує людину користуватися скарбами свого минулого» (Мысль. – С. 143).

Наголошення назв'язку мови (слова) і думки, на особливостях сприймання висловленої думки виявилось особливо плідним для філологічних досліджень другої половини ХХ ст., коли лінгвокогнітивні методи вивчення текстів актуалізували проблему семантики мовного знака, декодування, інтерпретації, рецепції текстів. Зокрема, літературознавці, розглядаючи «під мікроскопом» поетичний текст, звертаючи увагу на багаторівневу семантику кожного вислову, незалежно від його образного чи

необразного значення, послуговуються поняттям рецептивної поетики (Г. Д. Ключек). Лінгвостилісти оперують поняттями функціональної стилістики (найширше розуміння лінгвістичної стилістики, пов'язане зі стилістичною функцією мовних одиниць, мовних засобів, моделюванням лексико-семантичних полів, вербалізацією концептів, встановленням співвідношення національної та індивідуальної мовної картини світу), а також стилістики тексту, лінгвопоетики тощо.

Для стилістики мовних засобів, або рівневої стилістики, характерне статичне розуміння стилю. Воно передбачає вибір, перелік мовних одиниць (лексичних, морфологічних, синтаксичних, словотвірних), які виконують певні стилістичні функції, мають стилістичне значення чи набувають його. Це значення переважно трактують як явище екстралінгвальне, не зумовлене семантикою і структурою власне мовної одиниці. Тому нібито й немає підстав виокремлювати стилістичний рівень серед інших структурних рівнів мовної системи. Однак, означуючи стиль як спосіб, тип мовомислення і мовотворення, наголошуємо, що стиль – явище динамічне, надто коли враховувати окреслене Олександром Потебнею співвідношення мови й думки, а також наявність у кожному слові, словосполученні, висловленні, тексті, певному творі зовнішньої і внутрішньої форм. Хоча вчений оперував поняттям 'форма', проте сутність явища, яке він аналізував, перебуваючи в науковому дискурсі XIX ст., має виразно семасіологічну природу, що й зумовлює у XX-XXI ст. інтерес дослідників функцій і стильових різновидів мови до філософських, лінгвопоетичних праць автора.

Внутрішню форму слова О. Потебня розглядав як спосіб передавання значення, як «вираження специфічного зв'язку образного представлення у слові і його абстрактного значення». Зовнішня форма слова – це його абстрактне значення, проєктоване на семантику загальноновживаного, наявного в загальнономовному словнику слова. Розмежування внутрішньої і зовнішньої форм слова, за теорією О. Потебні, мотивоване особливістю сприймання, розуміння мови, якою спілкуються люди, тобто мови як діяльності. У розмові, на думку вченого, «кожний розуміє слово по-своєму, але зовнішня форма слова

пройнята об'єктивною думкою, незалежною від розуміння окремих осіб». Потебня послуговувався словом-поняттям *представлення*, тобто не 'уявлення', а саме «образ образу», як певне часткове, конкретне значення, що протиставляється загальному, абстрактному.

Поєднання в слові конкретного і абстрактного, або суб'єктивного і об'єктивного, значень стимулює розвиток думки. Думка розвивається, тчеться як у розмові, так і в сприйманні певного авторського тексту читачем, слухачем. Причому в безпосередньому спілкуванні, як зауважує Потебня, мова набуває стилістичної виразності на відміну від думання наодинці, де мова прихована. У розмові розкриваються внутрішні потенції думки, породженої сприйманням словом, реакцією на те, що слово буде зрозуміле співрозмовникові, знайде відгук (Мысль. – С. 141). Можливо, саме такого розуміння, відгуку на своє слово шукав Тарас Шевченко в своїх поезіях, коли не 'змальовував', не 'писав', а 'розмовляв' зі своїми читачами, ліричними персонажами, коли в мові-розмові бачив сакральну ознаку «людей як людей», коли «промовленим словом» наділяв усю навколишню природу. Мовотворчість Т. Шевченка засвідчує наявність поетичності в звичайній народно-розмовній мові. Саме про такий феномен мовної творчості йдеться в теорії словесності О. Потебні. Вчений робить висновок про те, що елементарна поетичність, образність окремих слів й усталених словосполучень, хоч і помітна, виразна, проте мізерна порівняно із здатністю слів створювати образи поєднанням як образних, так і необразних слів.

У лінгвопоетичних дослідженнях О. Потебні набувають розвитку поняття 'згущення (конденсація) думки' і 'розрідження думки': «Поетичний образ дає нам тільки можливість заступати велику кількість різноманітних думок відносно невеликими розумовими величинами... Цей процес можна назвати процесом згущення думки...» (Потебня А. А. Теоретическая поэтика. – М, 1990. – С. 100). У працях вченого зафіксовано й синонімічний термін 'конденсація'. Здатність поезії до згущення, конденсації змісту, як зауважує О. Потебня, спричиняє ускладнення людської думки і, як наслідок, – пришвидшення її руху. Таке згущення думки вчений спостерігає в семантиці прислів'їв,

багатьох слів, алегоричних образів, зміст яких співвідносний із змістом байок.

Семантика поетичного слова виявляє здатність не лише згущувати, а й розріджувати думку, сповільнювати її рух. Як приклад, наведемо характерне для поетичного мовомислення Тараса Шевченка згущення і розріджування думки. У початкових рядках поезії «Думка» – *Тече вода в синє море, / Та не витікає, / Шука козак свою долю, / А долі немає* – функція паралелізму, порівняння полягає в уповільненому русі висловлюваної образної думки. Наступний віршовий рядок – *Пишов козак світ за очі* – це ущільнення думки завдяки внутрішній формі усталеного вислову. Лексичний повтор у наступних рядках, супроводжуваний незвичною сполучуваністю слів, формує цілісний образ образу, в якому поєднуються процеси згущення й розріджування вербалізованої думки, внаслідок чого естетичне враження від поетичного висловлення посилюється: *Грає синє море, / Грає серце козацькеє, / А думка говорить: / «Куди ти йдеш, не спитавишиє? / На кого покинув / Батька, неньку старенькую, / Молоду дівчину?»*. Проілюстровані два протилежні процеси, властиві мові взагалі, тому що слово має не лише зовнішню, абстрактну, а також внутрішню форму як представлення, як образ образу, пор.: «Слово утворюється із суб'єктивного сприйняття і є відбитком не самого предмета, а його відображення в душі» (Мысль. – С. 59). У розглянутому прикладі можна бачити літературно-фольклорний архетип моря, переосмислений Кобзарем у зв'язку з невідомою долею козака в чужому світі, а також образ образу – мови-розмови, наскрізного для мовомислення поета, пор.: *Ні з ким буде поплакати, / Ні поговорити*.

Поетичний твір, на думку О. Потебні, відкриває нам досі невідомі сторони нашої власної душі, тобто зовнішнє спостереження передує внутрішньому сприйманню, визначає напрям розвитку думки. Один із важливих постулатів вченого – проведення аналогії між семантичною структурою слова і поетичним твором, який може бути таким складним текстом, як роман, або становити окремих вислів, афоризм, прислів'я, приказку, загадку. Всі ці тексти, міні-тексти належать до творів словесності, і особливість їхньої семантичної структури

визначається дією законів згущення, прискорення, або розрідження, уповільнення думки. Важливо наголосити на тому, що естетичне враження від вербалізованого образу – динамічне, пор.: «Художність образу і естетичність враження, як постійні ознаки мистецтва, є величиною дуже змінною» (Потебня О. Естетика і поетика слова: збірник. – К., 1985. – С. 373-374).

У теорії словесності О. Потебні закладено плідні ідеї про перетворення й розвиток думки автора й читача. Власне в сучасній стилістиці важливо розрізнити, з одного боку, стилістику декодування авторського тексту як спробу пізнати рух авторської думки, а з другого – стилістику сприймання, тобто два різні мисленнєво-творчі процеси, які передбачав і оцінював учений, пор. висловлювання, які обґрунтовують розрізнення таких стилістик аналізу тексту: «Поетичний образ щоразу, коли його сприймає і оживлює той, хто розуміє, говорить йому щось інше й більше, ніж те, що в образ безпосередньо закладено»; «Мистецтво – мова художника, і як за допомогою слова не можна передати іншому свою думку, а можна тільки пробудити в ньому його власну, так не можна її повідомити і в мистецькому творі; тому зміст цього твору (коли його завершено) розвивається уже не в митцеві, а в тих, хто розуміє. Слухач може значно краще, ніж мовець, розуміти, що заховано в слові, і читач може ліпше, ніж сам поет, досягнути ідею його твору. *Сутність, сила такого твору не в тому, як розумів його автор, а в тому, як він діє на читача чи глядача, тобто в невичерпному можливому його змісті* [виокремлення наше. – С. Є.]. Цей зміст, який ми проектуємо, вкладаємо в сам твір, насправді зумовлений його внутрішньою формою, але на це міг зовсім не розраховувати автор...».

У теорії словесності О. Потебні, в його розумінні внутрішньої і зовнішньої форми слова, в поясненні природи символу, природи поетичності і естетичності слова можна знайти пояснення того, як народжуються мовно-естетичні знаки культури, як вони прочитуються, сприймаються в різних суспільно-історичних умовах різними поколіннями.

Звертаємо увагу на цікаві міркування О. Потебні про те, що сучасні поети часто послуговуються образами образів,

створених митцями, які творили в попередні епохи, і це природньо, бо в такій наступності, коли в ту саму форму вкладається інший зміст, одна думка народжує іншу думку, виникають нові образи образів.

Справжній творець уміє досягти естетичного враження своїм самобутнім сприйманням значення слова й створенням нового змісту. Так, наприклад, у поезії «Слово» М. Вінграновського прочитуємо внутрішню форму слова-предиката *однаково* як знакової згущеної думки, викликаной твором Т. Шевченка «Мені однаково...». Про те, що це слово має внутрішню форму і для М. Вінграновського, і для читачів його поезії, свідчить також інший вислів з цього твору «*сущим, / І тим що будуть, що були*», проєктовані на Шевченкові рядки *І мертвим, і живим, і ненарожденим*. Сучасний український поет уводить виділені слова в контекст сприймання невблаганного часу, який стирає пам'ять про народи, їхні культури, мови:

Прийшов (*час*) і став. І я побачив:
У погляді його сухім
Ніхто не любить і не плаче,
І не біжить ніхто, й не скаче, –
У ньому – **однаково** всім.
Усім **однаково**: і *сущим*,
І тим, що будуть, що були,
Однаково морям і пушчам,
Словам безсмертним і вмирущим –
Нікому слави чи хули!..

Філософська категорія часу в текстах Т. Шевченка вербалізується в інших образах, в інших конкретно-чуттєвих формах, ніж у творі М. Вінграновського, де слово *час* персоніфікується, стає дійовою особою дискурсу. Проте саме згадані вище вислови, становлячи образи образів, засвідчують надчасову вартість мовно-естетичних знаків культури з їх сутнісною природою – внутрішньою формою і змістом думки.

Висловлені О. Потебнею ідеї щодо невичерпного змісту поетичного твору знаходять відгук у думці М. Бахтіна про природу естетичного поліфонічного слова: «Естетичний об'єкт

виростає на кордонах слів, на кордонах мови як такої. Митець ніби перемагає мову її ж власною мовною зброєю..».

Які кванти знання, почерпнуті з праць Потебні, актуальні для сучасної стилістики? Теорія функціональних стилів, урахуваючи думку Олександра Опанасовича про специфіку наукової і поетичної мови (прози і поезії), має бути доповнена диференціацією стилів не лише за прив'язаністю їх до суспільної функції мови, до узвичаєних дискурсів у певних комунікативних ситуаціях, а й розрізненням стилів за наявністю образів, протиставленням поняття і словесного образу.

У вченні О. Потебні втілено власне філологічний, цілісний, комплексний підхід до розуміння створених текстів, спрогнозовано різновекторні шляхи пізнання сутності мовного знака, особливості наукового і поетичного (художнього) мислення.

Категорії сучасної стилістики зазнають переосмислення, доповнення, зокрема й під впливом філософії О. О. Потебні, в якій актуальними є питання взаємозв'язку мови і мислення, співвідношення поняття й поетичного образу, поглибленого розуміння значення слова, значення мови та її суспільних функцій.

Світлана Бибик

ЗНАКИ ПОВСЯКДЕННОЇ КУЛЬТУРИ В ТЕОРІЇ МОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ О. О. ПОТЕБНІ

Будь-яка національна літературна мова виходила з пелюшок побутового повсякдення, яке Олександр Опанасович Потебня означував як «прозаїчну стихію» (детальніше читайте працю «Думка і мова», розділ «Поезія. Проза. Згущення думки»). Ця метафора вміщує міркування про прозу як безобразну мову, тобто ідеалізовану та вивільнену від чуттєвості в номінуванні реалій довкілля, та про прозу як оповідь (розповідь). Водночас вона наштовхує на думку про наявність складного психологічного та лінгвального механізму прозової мовотворчості, виформовуваного в надрах розмовно-побутового повсякденного спілкування: «Не можна сказати,